e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)
ISSN:1308-9633
2022 Cilt: 14 Sayı: 3-2022 Volume: 14 Issue: 3 Sayfa: 1236-1256

AZÎZ NESEFÎ VE *KİTÂB-I KEŞFÜ'L-HAKÂYIK* ADLI FARSÇA ESERİ[1]

Serpil KOÇ[*]

Öz

XIII. asırda İslâm coğrafyasında çoğu mutasavvıf benimsemiş olduğu vahdet-i vücûd düşüncesiyle çok sayıda eser vermiştir. İranlı Azîz b. Muhammed en-Nesefî (ö. 700/1300 [?]) de vahdet-i vücûd konusundaki düşünceleriyle bu asrın tanınmış mutasavvıf simalarından biridir. Aynı zamanda tıp ilmiyle de meşgul olan Nesefî'nin hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak devrin tasavvuf kültürünü yansıtması bakımından adına kayıtlı toplam sekiz eser oldukça mühimdir. Nesefî, tüm bu eserleri Farsça olarak kaleme almıştır. Nesefî'nin tasavvuf, felsefe ve kelâm konulu eserleri arasında "Keşfü'l-Hakâyık" adlı ansiklopedik mahiyetteki eseri, fâtihatü'l- kitâb ve hâtimetü'l-kitâb bölümleriyle on bab üzerine müteşekkildir. Müellif bu eserini, hicrî 671 (1273) senesinde Buhara'da yazmaya başlamış olsa da dönemin siyasî olaylarının olumsuz etkisiyle daha ileri bir tarihte tamamlayabilmiştir. Nesefî'nin diğer eserleri gibi günümüze ulaşan bu eserinin muhtelif sayıda Farsça yazma nüshası mevcuttur. Türkiye Kütüphaneleri Veri tabanında tespit edilen bu nüshalardan birkaçının da tanıtılacağı çalışmamızda Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'ndeki 002018 numarayla kayıtlı nüshadan istifade edildi. XIII. asır tasavvuf tarihine ve kültürüne kaynaklık etmesi bakımından bu mühim eserin tanıtılmasının hedeflendiği çalışma, iki bölüm üzerine tertip edilecektir. Birinci bölümde eserin müellifi olan Azîz Nesefî'nin hayatı, eserleri, ilmî ve tasavvufî şahsiyeti üzerinde durulacak; ikinci bölümde ise "Keşfü'l-Hakâyık" adlı Farsça eser dil-üslup ve muhteva özellikleri bakımından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azîz Nesefî, Keşfü'l-Hakâyık, Mutasavvıf, Tasavvuf, Vahdet-i vücûd.

AZÎZ NESEFÎ AND HIS PERSIAN WORK TITLED KESSHFU'L-HAQÂYEGH

Abstract

In the XIII century, majority of the Sufis in the Islamic geography presented many works with the idea of *wahdat al-wujûd (the unity of existence)*, which they had embraced. *Azîz b. Muhammad an-Nasafi* (d. 700/1300[?]) is one of the well-known Sufi figures of this century with his thoughts on the subject of *wahdat al-wujûd (the unity of existence)*. Information about the life of *Nesefi*, who was also engaged in the science of medicine, is quite limited. However, in terms of reflecting the Sufi culture of the period,

[1] "Azîz Nesefî ve Kitâb-ı Keşfü'l-Hakâyık Adlı Farsça Eseri" başlıklı bu çalışma, 25-26-27 Mayıs 2022 III. Uluslararası Dil, Düşünce ve Din Bilimleri Kongresi'de sözlü olarak sunulmuştur. Kongre Özet kitapçığı için bkz. https://www.artuklu.edu.tr/tr/mardinkongre/haberler/iii-uluslararasi-dil-dusunce-ve-din-bilimleri-kongresi-ozet-kitapcigi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 17/09/2022, Accepted / Kabul Tarihi: 03/12/2022
Doi: https://doi.org/10.26791/sarkiat.1176657

[*] Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, serpil.021@hotmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2353-2785

a total of eight works registered in his name are very important. *Nesefi* wrote all these works in Persian. Among Nesefi's works on Sufism, philosophy and kalam, his work of an encyclopedic nature titled "*Keshfu'l-Haqâyegh*" (Discovery of Truth) based on ten *babs* (unites) with chapters on consists of *fâtihatu'l- kitâb* and *hâtimetu'l- kitâb* sections. Although the author started to write this work in Bukhara in 671 (1273) Hijra, he was able to complete it at a later date due to the negative impact of the political events of the period. Like other works of *Nesefi*, this work, which has survived to the present day, has several copies of Persian manuscripts. In the study, where a few of these copies identified in the Turkish Libraries Database will be introduced, the copy registered with the 002018 number in the Hagia Sophia Department of the Süleymaniye Library was used. The study aiming to introduce this important work in terms of being a source of the history and culture of Sufism in the XIII century, will be organized in two parts. In the first part, the life, works, scientific and mystical personality of *Azîz Nesefi*, the author of the work, will be studied; In the second part, the Persian work titled "*Keshfu'l-Haqâyegh*" will be evaluated in terms of language-style and content features.

Keywords: Azîz Nesefî, Keshfu'l-Haqâyegh, Sufi, Sufism, Wahdat al-wujûd.

GİRİŞ

İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) tarafından sistemleştirilen *vahdet-i vücûd* düşüncesi, XIII. asır İslâm coğrafyasında çoğu mutasavvıf tarafından benimsenmiş ve bu düşünceye gösterilen temayül neticesinde çok sayıda eser verilmiştir. İbnü'l-Arabî'den sonra bu ekolün takipçileri, Arabî öğretilerini; Arap ülkeleri, Osmanlı Türkiye'si, Hindistan'ın müslüman bölgeleri, Güney Asya, Çin ve İran gibi farklı ülkere yayarak nazarî tasavvufun gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.[2] Bu anlamda İran, vahdet-i vücûd ana düşüncesi ekseninde teşekkül eden nazarî tasavvufun gelişmeye başladığı önde gelen merkezlerden biri kabul edilmektedir. Buna, İbnü'l-Arabî'nin en önemli temsilcisi Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve çevresindekilerin İran kültürüyle kurmuş oldukları yakın münasebetleri sebep olmuştur, denebilir. Nitekim Arapça eserlerinin yanında mârifet ve velâyet konusunda kaleme almış olduğu *Tebsıratü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî* adlı Farsça risâlesiyle Konevî; Konevî'nin öğrencisi ve *Lemaʿât* adlı meşhur eseriyle mutasavvıf şair Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289); İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî ve fikrî hareketinin ilk temsilcilerinden Sa'deddîn-i Hammûye (ö. 671/1272-?) ve onun öğrencisi Azîz Nesefî gibi önde gelen isimlerin Farsça eserler kaleme almış olmalarını, bu durumun tabii bir neticesi olarak değerlendirmek mümkündür.[3]

Vahdet-i vücûd çizgisini takip eden bir tasavvuf anlayışıyla, ilgili asrın önde gelen mutasavvıf simalarından Azîz Nesefî (ö. 700/1300 [?]), tıp tahsili görüp hekimlik yapmış olmasının yanında çok yönlü bir âlimdir. Devrin tasavvuf kültürünü yansıtması bakımından adına kayıtlı toplam sekiz eser oldukça mühimdir. Nesefî, tüm bu eserleri Farsça kaleme almıştır. Nesefi'nin tasavvuf, felsefe, kelâm konulu eserleri arasında *Keşfü'l-Hakâyık* adlı ansiklopedik mahiyetteki eseri, "Fâtihatü'l-kitâb" ve "Hâtimetü'l-kitâb" bölümleriyle on bab üzerine müteşekkildir. Müellif, eserini hicrî

[2] Bk. Seyyid Hüseyin Nasr, "Nazarî İrfan, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi" *İslam Araştırmaları Dergisi*, 12/ 1 (2004), 1-25.
[3] Seyyid Hüseyin Nasr, "Nazarî İrfan, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi", 13.

671 (1273) senesinde Buhara'da yazmaya başlamış olsa da dönemin siyasî olaylarının olumsuz tesiriyle, daha ileri bir tarihte tamamlayabilmiştir. Nesefî'nin diğer eserleri gibi günümüze ulaşan bu eserin muhtelif sayıda Farsça yazma nüshası mevcuttur. Türkiye yazma **eser** kütüphanelerinde tespit edilen bu nüshalardan birkaçının da tanıtılacağı çalışmamızda, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'ndeki 002018 numarayla kayıtlı nüshadan istifade edildi. XIII. asır tasavvuf tarihine ve kültürüne kaynaklık etmesi bakımından bu mühim eserin tanıtılmasının hedeflendiği çalışma, iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde; müellifin hayatı, ilmî yönü ve bazı konularda bizzat kendisine ait kanaatlar üzerinde durulacak; ikinci bölümde ise *Kitâb-ı Keşfü'l-Hakâyık* hakkında tanıtıcı bilgiler verilip eser, dil-üslûp ve muhteva özellikleri bakımından değerlendirilecektir.

AZÎZ NESEFÎ

XIII. asrın mutasavvıf şahsiyetlerinden biri olan Azîz b. Muhammed en-Nesefî hakkında bilgiler, genel olarak onun eserleri üzerinde yapılan araştırmalara dayanmaktadır. Batılı araştırmacı Llyod Ridgeon'a göre; Nesefî, çağdaş araştırmacıların en az dikkatini çeken sûfî düşünürlerin başında gelmektedir. Nesefî'nin Batı dünyasında ilgi görmesinde, müellifin tasavvufî görüşleri üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarla İsviçreli şarkiyatçı Fritz Meier'in büyük katkısı olmuştur. Buna ilâveten Marijan Molé'nin *Kitâbü'l-İnsâni'l-kâmil*[4] ve *Menâzilü's-sâ'irîn* gibi Nesefî'nin eserleri üzerine yapmış olduğu çalışmalar da dikkat çekmektedir. Bu çalışmalara bağlı olarak batılı bazı araştırmacılar, eserlerinin tamamını Farsça kaleme alan müellifi; Orta Asya ve Arapça konuşulmayan İran bölgelerinde İbnü'l-Arabî düşüncelerinin tercümanı, şeklinde yorumlamış olsa da Lloyd Ridgeon, gerçeği yansıtmadığı gerekçesiyle bu yoruma katılmamaktadır.[5]

Türkiye'de Azîz Nesefî ile ilgili ilk akademik çalışma, İbrahim Düzen tarafından 1974 senesinde hazırlanan doktora teziyle başlamıştır.[6] İlgili tarihe göre, Nesefî ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda batılı araştırmaların gerisinde kalındığı görülmektedir. Ancak son yıllarda Nesefî ve onun eserlerine yönelik gerçekleştirilen akademik çalışmaların sayısındaki artış dikkat çekmektedir.[7]

Tabakat kitaplarının çoğunda kaydına rastlanmayan Nesefî için Düzen, *"şöhreti meçhul, değeri bilinmeyen bir insan olarak adeta bir kenara itilmiş ve terk edilmiştir"*[8] şeklinde, bir değerlendirmede bulunmuştur. Zira Düzen'e göre Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492)'nin *Nefehâtü'l-üns* adlı meşhur sûfî tabakat

---

[4] Eser için bk. Azîz Nesefî, *Kitâbü'l-İnsâni'l-kâmil*, nşr. Marijan Molé, (Tahran: 1403/1983). Ayrıca eserin Farsçadan Türkçeye yapılmış tercümesi için bk. Azizüddin Nesefî, *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*, çev. Mehmet Kanar, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015).

[5] Lloyd V. J. Ridgeon, *Nothing But The Truth: The Sufi Testament of 'Azîz Nasafi*, (İngiltere: Leeds Üniversitesi, Modern Arapça Çalışmaları Bölümü, Doktora Tezi, 1996), 1-2.

[6] İlgi çalışma için bk. İbrahim Düzen, *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, (İstanbul: Furkan Yayınları, 2000).

[7] İlgili çalışmalardan birkaçı için bk. Şeyda Ülkü Şahin, *Azîz Nesefi'nin (V.700/1300 [?]) Tasavvuf Anlayışında "Kendini Bilme" Yolları*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Kübra Yıldırım, *Azîz Nesefi'ye Ait Maksad-ı Aksâ İsimli Eserin Tasavvufî Görüşleri*, (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

[8] İbrahim Düzen, *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 15.

eserinde önem derecesi itibariyle Nesefî'den daha düşük derecede mutasavvıflara yer verilmiş olmasına rağmen müellifin adı zikredilmemiştir. Farsça biyografik bir eser olan *Mecâlisü'l-uşşâk'*ın yirmi sekizinci meclisinde Azîz Nesefî ve onun bu meşhur eseri *Keşfü'l-Hakâyık* hakkında bazı bilgiler mevcut olsa da Düzen, bu bibliyografik eserde Nesefî hakkkında verilen bilgilerin güvenilir olmadığına işaretle, müellifin vefat ettiği tarih olarak gösterilen 661/1263 tarihinin doğru olmadığına dikkat çekmiştir.[9] Yine Nesefî'den bahseden bir diğer Arapça biyografik eser olan *Hediyyetü'l-ʿârifîn'*de de ilgili tarih için 686/1287 kaydedilmiştir. Düzen, her iki eserde de işaret edilen tarihlerden sonra müellifin adına kayıtlı eserlerin olmasından sebep, müellifin vefat tarihi için ihtiyatlı olarak 700/1300 [?]) tarihine işaret etmektedir.[10] Bu durumda müellif hakkında en güvenilir bilgilere ulaşılması bakımından müellife ait eserlerin kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Doğum tarihi kesin olmasa da müellifin *Tenzîl*[11] adlı ilk eserinden; doğduğu yerin Mâverâünnehir bölgesinde "Nesef" şehri olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Yine kendisine aidiyeti kesinlik kazanmış eserlerinden anlaşılacağı üzere müellifin tam adı, Azîz b. Muhammed en-Nesefî'dir. Ancak müellif, doğduğu yer olan Nesef şehrinden ötürü daha çok "Nesefî" nisbesiyle anılmaktadır.[12]

Nesefî hakkında yapılan araştırmalar kendisinin doğduğu şehir olan Nesef'de ilk tahsiline başladığına; tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh gibi ilimlerde tahsil gördüğüne; felsefeyle meşgul olduğuna ve tasavvufa intisap ettiğine dair bilgiler ortaya koymaktadır. Bu yönüyle müellifin doğduğu Nesef şehrinin kendisinin ilmî hayatının başladığı yer olmasıyla taşıdığı önem dikkat çekmektedir. Müellifin hayatında Nesef kadar önemli bir diğer şehir de zâhitlik dönemini geçirdiği Buhara'dır. *Tenzîl*'de Buhara'nın kendisi için riyâzet ve mücâhede yeri olduğuna ilişkin bilgiler vermektedir.[13] Ayrıca *Keşfü'l-Hakâyık'*da da Buhara'da tıp ilmiyle meşgul olduğuna dair çokça işaretlerlerde bulunmuştur.

*Mecâlisü'l-uşşâk'*da müellifle ilgili zâhirî ve bâtınî ilimlerle meşgul olduğuna; tasavvuf, felsefe ve kelâm konularına ilişkin eserler verdiğine dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca yine bu eserde, *Keşfü'l-Hakâyık*'ı yazdığı esnada; Hz. Peygamber, Sa'deddîn-i Hammûye ve Abdullah Hafîf (ö. 371/982) ile rüyasında yapmış oldukları sohbetten de bahsedilmektedir.[14]

Bu rüya, Nesefî'nin Şeyh Abdullah Hafîf ve Şeyh Sa'deddîn-i Hammûye ile kendisi arasındaki mânevî irtibatı da ortaya koymaktadır. Hatta pek çok araştırmacı, kendisinin Kübrevî şeyhi Sa'deddîn-i Hammûye'ye intisabı hususunda hemfikirdir. Nesefî'nin Bahrâbâd'da 641 (1243-44) senesinde Kübrevî şeyhi Sa'deddîn-i Hammûye'ye intisap ettiği ve şeyhin kendisini Bahrâbâd'daki hangâhına halife olarak

[9] İbrahim Düzen, *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 15-17.
[10] İbrahim Düzen, "Azîz Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/345.
[11] Eser için bk. Azîz Nesefî, *Tenzîl: Tasavvufta Varlık Bilgi ve İnsan*, haz. Selami Şimşek, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020).
[12] İbrahim Düzen, *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 21.
[13] İbrahim Düzen, *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 19-27. Ayrıca bk. İbrahim Düzen, "Azîz Nesefî", 4/344-346.
[14] Hüseyin Baykara, *Mecâlisü'l-uşşâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 4238, İstanbul, 95b-97a vr.

seçtiğine dair bilgiler de mevcuttur.[15] Bu anlamda Nesefî'nin *Keşfü'l-Hakâyık*'da açıklık getirdiği bazı hususlara ilişkin Şeyh Hammûye'nin görüşlerine sıklıkla yer vermesi, aralarındaki mürşid-mürid münasebetini kuvvetlendirmektedir. Eserin "Tevhid ve tevhide taalluk eden şeyin beyanı hakkında" başlıklı dördüncü risâlesinde, şeyhülmeşâyih unvanıyla zikrettiği Şeyh Sa'deddîn-i Hammûye'den nakillerde bulunmaktadır.[16]

Batılı araştırmacı Leonard Lewisohn gibi Nesefî'nin Kübreviyye tarikatına mensup olduğuna işaret edenler olsa da eserleri üzerine araştırma yapan birçok araştırmacı kendisini, İbnü'l-Arabi ekolünün önemli takipçilerinden biri kabul etmiştir.[17] Bu husustaki görüş farklılıkları, Nesefî'nin müridi olduğu Sa'deddîn-i Hammûye'nin Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221)'nın halifesi olmasıyla ilgili bir durum olabilir. Ancak Sa'deddîn-i Hammûye, Kübrevîliği İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesiyle buluşturan ilk Kübrevî şeyhi olmasıyla ilk dönem Kübrevîler'inden ayrılmaktadır.[18] Nesefî, *Keşfü'l-Hakâyık*'da şeyhi Sa'deddîn-i Hammûye'nin müridi olduğu Sühreverdiyye tarikatının kurucusu Şehâbeddin es-Sühreverdî (ö. 632/1234)'nin görüşlerine de yer vermektedir.[19] Bu durumları, mürşid-mürid münasebetlerinin Nesefî'nin tasavvufî düşünceleri üzerinde tezahürü şeklinde yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla Nesefî'yi tıpkı şeyhi Sa'deddîn-i Hammûye gibi İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesinin takipçisi olan bir Kübrevî olarak düşünmek mümkündür.

Yine aralarındaki mürşid-mürid münasebeti dikkate alındığında, Nesefî'nin tıp ilmiyle meşguliyetinde Sa'deddîn-i Hammûye'nin tesiri muhtemel görünse bile bununla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ancak Ridgeon'un çalışmasında belirttiği gibi tıp ilmi Necmeddîn-i Kübrâ, Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221) ve Mecdüddin el-Bağdâdî (ö. 616/1219 [?]) gibi dönemin Kübrevî sûfîlerinin arasında yaygın bir ilimdi.[20] Bu anlamda, bir Kübrevî şeyhi olan Hammûye'nin Nesefî'yi bu ilme yönlendirmiş olması mümkündür.

Keşfü'l-Hakâyık'ın "İnsan ve insana taalluk eden şeyin beyanı" başlıklı ikinci risâlesinde, iç ve dış duyu organları hakkında tabiplerin görüşlerini ortaya koyan müellifin bu konularda tabiplerle fikrî yakınlık içinde olduğu anlaşılmaktadır:

"... و به نزدیک اطبا حواس باطن سه بیش نیست تخیل و توهم و تذکر. از جهت آن که به نزدیک ایشان حس مشترک و خیال یکی است و محل وی وسط دماغ است و حافظه و ذاکره یکی است و محل وی موخر دماغ است و حق به دست ایشان است از جهت آن که این بیچاره به وقت معالجه چندین کره تجربه کرد و حس مشترک و خیال را یکی یافت و وهم و متصرفه را یکی دید و غرض این بیچاره در تحصیل طب و مشغول بودن به معالجه چندین سال این بود تا در تشریح به تحقیق اطمینانی حاصل شود..." [21]

---

[15] Reşat Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/390.

[16] Azîz Nesefî, *Keşfü'l-Hakâyık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 002018, İstanbul, 130b-131a vr.

[17] Kübra Yıldırım, *Azîz Nesefî'ye Ait Maksad-ı Aksâ İsimli Eserin Tasavvufî Görüşleri*, 21.

[18] Hamid Algar, "Kübreviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/501.

[19] Azîz Nesefî, *Keşfü'l-Hakâyık*, 63a vr./ 117b vr./ 134a vr.

[20] Lloyd V. J. Ridgeon, *Nothing But The Truth: The Sufi Testament of 'Azîz Nasafi*, 16-17.

[21] *Keşfü'l-Hakâyık*, 76a vr.

[…Tabiplere göre iç duyu organları üçten fazla değildir. Bunlar; tahayyül, tevehhüm ve tezekkürdür. Zira tabiplere göre, hiss-i müşterek[22] ve hayal birdir. Ve bunun yeri dimağın orta kısmıdır. Hâfıza ve zâkire de biridir, bunun yeri de dimağın arka kısmıdır. Tabipler bu konuda haklıdırlar, zira bu bîçâre tedavi yaparken birkaç defa bunu tecrübe ile müşahede etti ki hiss-i müşterek ve hayal; vehim ve mutasarrıfa birdir. İşte bu bîçârenin gayesi de teşrih[23] ilmindeki araştırmalarda kesin sonuçlara ulaşmak için birkaç yıl tıp ilmi tahsil edip hastalıkları tedavi etmekti …]

Bu nakil, hekimlik mesleğinin Nesefî'nin asıl mesleği olmadığı, kişinin kendini tanıması açısından bu ilmi tahsil etmesinin gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.[24]

Aynı risâlenin "İnsanoğlunun hangi sebepten farklılıklardan meydana geldiğinin beyanı" hakkındaki bölümde, müellif mizacın[25] öneminden bahsederken yine bu hususta tabiplerin görüşlerini aktarmaktadır:

"... اطبا می‌گویند که تفاوت آدمیان در مبادی از تفاوت مزاج پیدا آمد زیرا که بنیاد آدمی بر مزاج است که اگر مزاج هست آدمی هست و چون مزاج نماند آدمی هم نماند. و صحت و مرض و حذاقت و حماقت و کیاست و بلادت و اخلاق نیک و اخلاق بد و درازی عمر و کوتاهی عمر و مانند این جمله به مزاج تعلق دارد و عزت و خواری و توانگری و درویشتی و فراخ روزی و تنگ روزی و مانند این هم به مزاج تعلق دارد..." [26]

[…Tabibler şöyle der: "İnsanın yaratılışındaki temel farklılıklar, mizaç farklılıklarından kaynaklanır. Zira insanoğlunun temeli mizaca dayanır. Mizaç varsa, insanoğlu vardır; yok olmuş ise insanoğlu da yoktur. Sıhhat ve hastalık, maharet ve hamakat, zekâlı olmak ve ahmaklık, iyi ahlak ve kötü ahlak, ömrün kısa ya da uzun olması gibi tüm şeyler, mizaca bağlıdır. Yine izzet ve itibarsızlık, zenginlik ve dervişlik, rızkın bol ya da az olması gibi şeyler de mizaca bağlıdır…"]

Mizaçla ilgili olarak Nesefî şu hususlara da dikkat çekmektedir: Mizacı iyi olan kişi, itidalli olmaya daha yakındır ve onda kişilik bozuklukları görülmez. Bu durum anne karnında başlar. Bazılarına göre ise bebek doğduktan sonra bir yaşına, belki iki ya da üç, hatta bulûğ çağı olan on sekiz yaşına gelinceye kadar ortaya çıkar.[27]

Nesefî, tabipliğin yanı sıra eczacılıkla da meşgul olmuştur.[28] Eserin ikinci risâlesinin "Tenâsüh ehlinin sözünde insan ve insana taalluk eden şeyin beyanı" başlıklı bölümde; bazı ilâçların yapımında kullanılan bitkiler ve bu bitkilerin özellikleri hakkında kendisine nakledilenleri bildirmektedir. Şöyle ki: Cezayir'in denize yakın kıyılarında insan suretinde, ancak hissiyatsız ve hareketsiz ağaçların bulunduğuna, her birinin sahip olduğu farklı özellikleri sebebiyle kimya ve simya ilminde kullanıldığına; "lüffâh" adı verilen ağaçların çok fazla ayırıcı özelliği

---

[22] Hiss-i müşterek: Algı merkezi.

[23] İlmü't-teşrîh: Canlıların temel yapısını ve organların birbiriyle ilişkisini inceleyen bilim dalı. Tafsilatlı bilgi için bk. Esin Kahya, "Teşrîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/573-575.

[24] İbrahim Düzen, *Aziz Nesefî'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 20; Şeyda Ülkü Şahin *Azîz Nesefî'nin (V.700/1300 [?]) Tasavvuf Anlayışında "Kendini Bilme" Yolları*, 14.

[25] İnsanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen kan, balgam, sevdâ ve safradan oluşan dört unsur olarak bilinen "ahlât-ı erbaa"nın farklı karışımlarına bağlı ortaya çıkan kişilik türü. Bk. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1989), 2/24.

[26] *Keşfü'l-Hakâyık*, 96b-97a vr.

[27] *Keşfü'l-Hakâyık*, 77a-77b vr.

[28] Hamid Algar, "Kübreviyye", 32/ 501.

olduğuna; "burûç" adı verilen ağaçların kökünün ise yatıştırıcı tesirinden dolayı tabipler tarafından tedavilerde tercih edildiğine ve bunların dışında cinsiyetine göre eril ya da dişil kabul edilen bazı bitkilere işaret etmektedir.[29]

Müellifin yaşadığı evre, Moğol saldırılarıları sebebiyle Mâverâünnehir, Irak, İran ve Anadolu'yu içine alan geniş bir coğrafyada tehdit ve tehlikelerin giderek arttığı, içtimaî hayatta ahlâkî çöküntülerin yaşandığı bir dönemi kapsamaktadır. Bu yüzden Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki çok sayıda âlim ve mütefekkir, bu saldırılar yüzünden göç etmek zorunda kalmıştır. Onların yerini derece bakımından kendilerinden zayıf şahsiyetler alırken; kendileri ise çöllere, ıssız yerlere kaçıp gizlenmişlerdir.[30]

Nesefî, *Keşfü'l-Hakâyık*'ın mukaddimesinde oraya ne zaman gittiğine dair kesin bir tarih vermese de hicrî 671 (1273) senesinde Mâverâünnehir bölgesinde Moğol tehdidi baş gösterinceye kadar Buhara'da olduğunu, akabinde Buhara'dan ayrılıp beraberindekilerle birlikte Horasan suyunu, yani Ceyhun ırmağını geçerek Horasan'a gitmek zorunda kaldığını kaydetmektedir. Öyle ki yazımına başladığı kitabın tamamlanmasının bu yüzden geciktiği bilgisini verererek ilgili tarih için ise hicrî 680 (1281) senesine işaret etmektedir. Müellif, bu duruma ilişkin şu aktarımda bulunmaktadır:

"... درخواست ایشان در سنهٔ احدی و سبعین و ستمأة بود در هم این سال که لشکر کفار ولایت به ماوراءالنهر آمد و ولایت را خراب کردند و این بی‌چاره در آن تاریخ در شهر بخارا با جماعت درویشان بامداد روز جمعه بود اول ماه رجب که لشکر به شهر بخارا رسید و به قتل و غارت مشغول شد و زحمات بسیار به ما رسید تا به این سبب از شهر بیرون آمدیم یاخود چنین گوی که بیرون آوردند و از آب خراسان گذشتیم و به شهرهای خراسان رسیدیم و از آن مدت باز هر روز به موضعی و هر شب به جایی می‌بودیم و در هیچ جایی آرام و قرار نمی‌یافتیم در هیچ موضع دل نهاده‌گی و سکونی پیدا نمی‌آمد و به این سبب جمع کردن این کتاب در تأخیر می‌افتاد تا به سنهٔ ثمانین رسید و چون به سنهٔ ثمانین رسید این کتاب تمام جمع شد..." [31]

[…Dervişlerin benden *Keşfü'l-Hakâyık*'ı kaleme almamı istedikleri vakit, hicrî 671 senesiydi. Aynı sene kâfirin ordusu, Mâverâünnehir bölgesine gelip şehri harap etti. Bu âciz, o tarihte, Buhara'da dervişlerin olduğu cemaat ile birlikteyken receb ayının ilk cuma günü sabah vakti ordu, Buhara'ya gelip şehri yağmaladı. Ve biz çok müşkül durumlara düştük. Zira şehirden ayrılmak yahut çıkarılmak zorunda kaldık. Horasan nehrini geçip Horasan'ın diğer şehirlerine ulaştık. O vakitten itibaren yine, her gün bir yerde mevzilenip; her gece bir yere yol alıyor olsak da biz, hiçbir yerde güvende değildik ve huzur bulamıyorduk. Bu sebepten kitabın derlenmesi 680 senesine kadar gecikti. 680 senesine gelince bu kitap tamamlandı...]

Moğol saldırıları sebebiyle Buhara'dan ayrılarak çok sık seyahatler etmek zorunda kaldığını ifade eden Nesefî'nin bu seyahatlerde yalnız olmadığı anlaşılsa da eserde, birlikte seyahat ettiği kişiler hakkında kesin bilgiler vermemiştir. Bununla birlikte Horasan'a gitmek üzere Buhara'dan ayrıldıktan sonra hangi şehirlerde bulunduğuna dair bilgiler de mevcut değildir. Müellif, eserin mukaddimesindeki "Uykunun beyanı"

[29] *Keşfü'l-Hakâyık*, 81b-83a vr.
[30] Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, (Tahran: İntişârât-ı Firdevsî,1349), 3/77-86.
[31] *Keşfü'l-Hakâyık*, 3a vr.

bölümünde gördüğü rüyayı aktarırken kendisinin hicrî 680 (1281) senesinde Abarkûh'da olduğunu bildirmektedir. [32]

Nesefî'nin görmüş olduğu bu rüya, aynı zamanda *Keşfü'l-Hakâyık*'ın tamamlanma tarihine de netlik kazandırmaktadır. Müellif; rüyasında Hz. Peygamber, Şeyh Abdullah Hafîf ve Şeyh Sa'deddîn-i Hammûye ile karşılaştığını ve mezkûr eser hakkında aralarında geçen konuşmayı şöyle aktarmaktadır:

"... در ماه جمادی الاولی سنهٔ ثمانین و ستمأه در ولایت پارسی در شهر "ابرقوه" بودم چون از شب دهم یک نیمه بگذشت این بی‌چاره نشسته بود و چراغ در پیش نهاده و چیزی می‌نوشت در میان چیزی نوشتن به خواب رفتم پدر خود را دیدم که از در درآمد برخاستم و سلام کردم و او نیز بر من سلام کرد و من را در کنار گرفت و گفت که رسول صلی الله علیه وسلم با شیخ عبدالله خفیف و شیخ سعدالدین حمّوی در مسجد جمعهٔ ابرقوه نشسته‌اند و تو را طلب می‌کنند با پدر برفتم و در مسجد در آمدیم رسول را دیدم صلی الله علیه وسلم با هر دو شیخ نشسته سلام کردم برخاستند و جواب سلام باز دادند و هر یک من را در کنار گرفتند و می نواختند آن گاه بنشستند و من در پیش ایشان نشستم رسول صلی الله علیه وسلم فرمود که امروز شیخ سعدالدین از تو حکایتی می‌کرد و خاطر او نگران حال تو می‌بود و حکایت این بود که هر معانی که در چهارصد پار دفتر از صغار و کبار جمع کردام درویشان جمله را در این رساله جمع کرده‌است و هر چند من در اخفا و پوشیده کردن سعی کرده‌ام او در اظهار و گشاده کردن سعی کرده‌است اندیشه می‌کنم که نباید که از این راه‌گذر از ناجنسی آزاری به خاطر او رسید آن گاه هم رصل صلوات الله علیه فرمود که چون شیخ این حکایت بگذارد من با شیخ بگفتم که یا شیخ خاطر خود آسوده‌دار که درویش در عصمت خدا است و با آن که چنین است برویم و عزیز را بگوییم تا این کتاب را بی‌اجازت ما اظهار نکند. اکنون با تو می‌گویم تا از هجرت هفت‌صد سال نگذرد این کتاب را بی‌اجازت ما اظهار نکند. اکنون با تو می‌گویم تا از هجرت هفت‌صد سال نگذرد این کتاب را در میان خلق ظاهر مگردان و چون هفت‌صد سال بگذرد در اغلب مدارس غالباً اوقات طلاب علم طلب این کتاب کنند و این کتاب را بحث کنند..." [33]

[…680 senesinin Cemâziyelevvel ayında Fars vilâyetinin "Abarkûh" şehrindeydim. Onuncu gecenin bir yarısında bu âciz oturmuş, çırayı önüne koyup bir şeyler karalıyordu. Bu sırada uykuya daldım. Rüyamda babamı gördüm. Kapıdan içeri girdi, ayağa kalkıp doğruldum ve ona selâm verdim. O da selâmıma karşılık verip beni kucakladı. Ve şöyle dedi: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, Şeyh Abdullah Hafîf ve Şeyh Sa'deddîn-i Hammûye ile birlikte Abarkûh Cuma câmiinde oturmuşlar ve seni çağırıyorlar." Babamla birlikte gittim. Mescidin kapısından girdik. Her iki şeyhle bir arada oturan Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemi gördüm, selâm verdim. Ayağa kalkıp selâmıma karşılık verdiler. Her biri ayrı ayrı beni kucaklayıp okşadı. Yerlerine oturduklarında ben de onların önüne geçip oturdum. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Bugün Şeyh Sa'deddîn senden bahsediyordu. Senin için endişeleniyordu. Rivayet şöyle: "Benim büyük küçük tüm dervişlerden derlemiş olduğum dört yüz cilt derfterdeki her mânayı o, bu risâlede toplamış. Her ne kadar ben gizlemeye çalışmış olsam da o, izhar edip ifşâ etmeye çalışmış. Olur da bu yüzden hain birisinin fitnesinden incinir, diye endişe duyuyorum." O esnada, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki şeyh bana hadiseyi aktardığında, ben de ona: "Ya şeyh! Derviş Allah'ın ismetinde olduğu için gönlünü ferah tut, ancak gidip Azîz'e bu kitabı bizim icâzetimiz olmadan izhar edilemeyeceğini söyleyelim" dedim. Şimdi sana söylüyorum ki hicretten yedi yüz yıl geçmeyinceye kadar bu kitabı halkın arasında ifşâ etme, zira yedi yüz yıl geçtiğinde

[32] *Keşfü'l-Hakâyık*, 3b-4a vr.
[33] *Keşfü'l-Hakâyık*, 4a-4b vr.

ekseriyetle medreselerdeki talebeler zamanlarının çoğunu bu kitabı mütalaa etmekle geçireceklerdir…]

Bu nakilden anlaşılacağı üzere Nesefî, mezkûr eserinde açıklık getirdiği meseleleri Hammûye'nin de rüyada işaret ettiği gibi kendisinden daha özlü ve anlaşılır bir üslûpla kaleme almıştır. İlgili meselelere ilişkin kelâmcıların, filozofların ve vahdet-i vücûdcu sûfîlerin görüşlerini karşılaştırmalı olarak aktarmış olsa da daha ziyade vahdet-i vücûdcu sûfîlerin görüşleri üzerinde durmuştur.

Nesefi, *Keşfü'l-Hakâyık*'da "ehl-i nâr" ve "ehl-i nûr" diye anılan iki taifeye yönelik vahdet-i vücûdcu sûfîlerin açıklamalarına geniş yer vermektedir. Buna göre ehl-i nâr taifesine mensup olanlara bu ismin verilmesi, bu mertebeye erişen bir kimsede bütün gurur ve zanların ortadan kalktığı gibi kendisinin de ortadan kalkmasıyla ilişkilidir. Müellif, bu hususta Abdullah-ı Ensârî (ö. 481/1089) ve Şehâbeddin Sühreverdî'den de bazı nakiller yapmıştır.[34]

Müellif, eserin "Tevhid ve tevhide taalluk eden şeyin beyanı" başlıklı dördüncü risâlesinin "Tasavvuf ehlinin vahdeti" hakkındaki bölümde; nefsânî arzu ve isteklerden vazgeçen ehl-i nâr mensubu sâlikin kendinden bîhaber olduğu hali, tahayyül edilebilmesi için *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesindeki Mecnûn'un haliyle ilişkilendirir ve hikâyeyi şöyle aktarmaktadır:

"...می‌آرند که وقتی مجنون را خون غلبه کرد طبیب پدر مجنون را فرمود که مجنون را فصد کن تا زحمتی حادث نشود پدر مجنون حجام را بیاورد تا مجنون را فصد کند چون مجنون را نیش بزد مجنون می‌گوید که ساکن باش تا لیلی را خسته نکنی. زیرا که مجنون همه لیلی را می‌دید و لیلی را می‌دانست و خود را نمی‌دید و نمی‌دانست..." [35]

[…Rivayet edilir ki bir vakit Mecnûn'un kanı galebe[36] çalmıştı. Tabip Mecnûn'un babasına, bir güçlüğün ortaya çıkmaması için Mecnûn'a hacamat yapılması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Mecnûn'un babası oğlunun fazla kanını alması için bir hacamatçı çağırdı. Hacamatçı, tam neşteri vurduğu esnada Mecnûn ona dönüp şöyle dedi: "Yavaş ol ki Leyla incinmesin!" Zira Mecnûn her şeyi Leyla görüyor ve Leyla biliyordu. Kendinden ise bîhaberdi…]

Nesefî, vahdet makamına ve tevhid inancına yönelik bazı tariflerde bulunmuştur. Şöyle ki: Vahdet makamı ve tevhid inancı, tıpkı bir misk gibi yayıldığı her yere güzel koku saçmaktadır. Şirk ise bunun aksidir. Vahdet makamı, sözle ifade edilemeyeceği gibi onun kokusu da gizli kalamaz; tıpkı güneş ışınlarının etrafa yayılmasını engellemek nasıl mümkün değilse… Vahdet eri de işte böyle bir makamdadır. Bu makamda âşık ve sarhoş isteseler de kendilerini gizleyemezler. Eninde sonunda birinin âşık, diğerinin ise sarhoş olduğu ortaya çıkacaktır.[37]

Nesefî, vahdet makamındaki kimselerin özellikleri bakımından şunları ifade etmektedir:

Vahdet makımındakiler; hiç kimseye ve hiçbir şeye düşman olmazlar, aksine herkesi ve her şeyi severler; onlar, insanları birbirlerinin uzuvları mesabesinde

---

[34] *Keşfü'l-Hakâyık*, 132a-134a vr.
[35] *Keşfü'l-Hakâyık*, 144a vr.
[36] Kan akışındaki düzenlik halini ifade etmektedir.
[37] *Keşfü'l-Hakâyık*, 144a-145b vr.

görürler; söz ya da davranışlarıyla kimseyi incitmez, aksine herkese merhamet ederler.[38]

Nesefî, "Sülûk ve ona taalluk eden şeyin beyanı hakkında" başlıklı üçüncü risâlenin "İrâdet şartlarına göre irâdet" adlı bölümde şeyhin irâdetinin müridin irâdeti olduğundan ve müridin de şeyhinin irâdeti altında uyması gereken dört şarttan bahsetmektedir. Bunlar; tecrid, imtisâl-i emr, terk-i itiraz ve sebattır. Ancak bir mürid de mürşidini seçerken onda bâriz bazı hususiyetlere dikkat etmesi gerekir. Şöyle ki: Kendilerine bir mürşid arayanlar, tıpkı bir koyun sürüsüne benzemektedir, zira avam[39] tabakasından oluşan bu sürü, kâmil olmayan bir mürşidin peşinden gitmekle en sonunda helâk olmaktan kurtulamayacaktır. Ancak ihtiyatı elden bırakmayan bir mürid, mürşidlerinin kendilerine gösterecekleri alâmetlerle, onların ehl-i zâhir mi yoksa ehl-i bâtın mı oldukları hakkında fikir sahibi olabilirler. Bu alâmetlerden dört tanesi şunlardır: Birincisi; perhizkârdırlar ve sünnet esaslarına bağlıdırlar. Haram olandan sakınıp helâl rızık peşinde oldukları için şüpheli kazanç ve maldan uzak dururlar. İkincisi; mal ve makam sahibi olmaya hırs ve tamah etmezler. Mal ve makamın musibet, belâ ve felâket sebebi olduğunu bildikleri için bunlardan uzak dururlar. Öyle ki kendilerine sunulan mal ve makamı geri çevirirler, zira kanaatkâr ve mütevazıdı kimselerdirler. Üçüncüsü; kendilerini asla methetmezler, yani takvâ sahibi kişiler olduklarından ve taate yöneldiklerinden söz etmezler. Kendi ilim ve mârifetlerini başkalarından gizlerler. Dördüncüsü; çok konuşmazlar, ancak kendilerine sorulan suallere cevap verirler. Bu dört alâmetin kendisinde olan kişiden çok kimse istifade eder, aksi halde sürüdeki koyunlar gibi hepsi ziyana uğrar.[40]

Tasavvufî düşüncede; maddî, mânevî ve bu ikisinin arasında kalan berzah olmak üzere üç âlem vardır. İbnü'l-Arabî'den itibaren küçüklük ve büyüklük yönüyle âlem, "âlem-i sağîr"olarak insana; "âlem-i kebîr" olarak da kâinata nisbet edilmiştir.[41] Nesefî, âlem-i sağîrin nizamına ilişkin şu aktarımlarda bulunmaktadır:

[…insanoğlunun vücudundaki uzuvların her biri sahip olduğu istidatla kendi işini yapabilir. Ey derviş! Her ne kadar uzuvların her biri kendi işini yapıyor görünse de hakikatte hepsi birbirinin işine hizmet etmektedir. Göz, ayağa; ayak elle; el başa; baş, organlara; dış organlar, mideye; mide, ciğere; ciğer, tüm bedene hizmet etmektedir. Ve vücudundaki tüm âzâyı da böyle bil ki hepsi birbirinin hizmetinde, birbirlerine bağlı ve birbirlerinden haberdardırlar. Öyle ise baş, ayağın noksan olmasını ister ise hakikatte kendisinin noksan olmasını istemiş olur. Vücuttaki tüm âzâ da bunun gibidir. Artık biliyorsun âlem-i sağîrin vücudunda müşahede ettiğin bu mâna, âlem-i kebîrin vücudunda da aynıdır. Biliyorsun ki hangi uzuv olursa olsun vücudun tüm âzâsı birbiriyle bir bütünlük içindedir… Görünüşte her bir uzuv kendi işini yapıyor görünse de hakikatte hepsi birbirinin işini yapmakta ve birbirlerine yardımcı olmaktadır. Padişah halkını korur ve terbiye eder. Halk da padişaha yardım eder ve

[38] *Keşfü'l-Hakâyık*, 145a-145b vr.
[39] Genel olarak; -sıradan insan, -halk anlamlarına karşılık gelen "avam" tasavvuf terminolojisinde, –inanç ve ibadetleri taklide dayanan kimseler için kullanılmaktadır. Tafsilatlı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Avam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1991), 4/105-106.
[40] *Keşfü'l-Hakâyık*, 108a-110a vr.
[41] Süleyman Uludağ, "Âlem: Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1989), 2/360.

onu destekler. Demirci marangozun hizmetini görür, marangoz da demircinin… Şehirli, köylünün hizmetini görür, köylü de şehirlinin hizmetini… Âlim, umumun işini görür, umum da âlimin işini… Bütün mevcûdatta tüm herkes için durum böyledir. Biliyorsun artık, bir diğerinin noksanını isteyen kişi, hakikatte kendi noksanını istemiş olur…][42]

Varlık âleminde zâhirdeki tüm zıtlıklar ve farklılıklar hakikatte bir uyum içinde bulunurlar. Nesefî, -gül ve -diken; -tatlı ve -zehir benzetmeleriyle bu hususa dikkat çekerek bu durumun farkında olan kişi için hasıl olacak menfaate vurgu yapmaktadır:

[…mevcudiyetin gülü ve dikeni; tatlısı ve zehiri hep bir aradadır. Biri nereye konarsa, diğeri de oraya konar; biri nerden göç ederse, diğeri de oradan göçüp gider. Öyleyse sen, gül talep ediyorsan onun dikeninin de olduğunu; tatlı talep ediyorsan onun zehrinin de olduğunu bilmelisin. Azizler bu sırrlara vâkıf oldukları için kendi ihtiyarlarıyla buna razı oldular ve teslimiyet gösterdiler. Öyle ki gülü talep etmedikleri için onun dikeninden kurtuldular; tatlı talep etmedikleri için de onun zehrine tutsak olmadılar…][43]

Nesefî, "Vücut ve ona taalluk eden şeyin beyanı başlıklı" birinci risâlede insan aklını hakikatleri elde etme vasıtası olarak tarif etmektedir. Bu tarifte dört büyük melekten üçü, aklın üç farklı yönünü temsil etmektedir:

"... عقل است که جبریل است زیرا که سبب علم تو عقل است و عقل است که اسرافیل است زیرا که عقل است که به یک نفخه تو را از خیال فرو می‌روند و به یک نفخه دیگر تو را به معنی و حقایق زنده می‌گرداند و عقل است که عزرایل است زیرا که عقل است که قابض ارواح است از جهت آن که هر وقت که چیزی را چنان که آن چیز است دانستی چنان است که آن چیز را قبض کردی..."[44]

[…Akıl, Cebrâil'dir, zira senin ilim sebebin akıldır. Akıl, İsrâfil'dir, zira ilk üfleme ile sendeki hayali ortadan kaldırır; ikinci üfleme ile de seni mânevî hakikatler içinde diriltir. Akıl, ruhları teslim alan Azrâil'dir, zira bir şeyin ne olduğunu anladığın vakit, o şeyi kabz etmiş olursun…]

Nesefî, "Sülûk ve ona taalluk eden şeyin beyanı" başlıklı üçüncü risâlede insanın doğumundan itibaren yirmi yaşına kadar yapacaklarına ilişkin bazı aktarımlarda bulunmaktadır. Şöyle ki: dünyaya gelen her bebek, beş yaşına kadar sadece beslenmeli, uyumalı ve oyun oynamalıdır. Beş yaşından sonra ilk mektebe gönderilmeli, kendi milletinin inanç ve geleneklerine göre yetiştirilmelidir. On yaşından on beş yaşına kadar bir zanaat erbabından geçimini temin edebileceği bir zanaat öğrenmelidir. On beş yaşından yirmi yaşına kadar da dinî vecîbelerini yerine getirmek için dinî ahkâma vâkıf olmalıdır.[45] Müellif, altıncı risâlede de çocuğun dünyaya gelişinden ergenlik çağına kadarki evrede davranışlarının tıpkı bir papağan gibi taklidî olup muhakeme gücü kazanmamış olduğuna işaret eder. Zira çocuk bu evrede hayvan mertebesindedir. Onun bu mertebeden çıkıp akıl âlemine geçmesi için ikinci mertebeye, yani kemâl mertebesine ulaşması gerekmektedir.[46]

---

[42] *Keşfü'l-Hakâyık*, 6b-7a vr.
[43] *Keşfü'l-Hakâyık*, 57a-57b vr.
[44] *Keşfü'l-Hakâyık*, 53b vr.
[45] *Keşfü'l-Hakâyık*, 180b-182a vr.
[46] *Keşfü'l-Hakâyık*, 111b-112a vr.

Nesefî, sülûk âdâbından önce kemâlin gerekliliği hususunda öne çıkan görüşlerden birkaçını aktararak kendisinin bu hususta tasavvuf ehlinin görüşlerini benimsemiş olduğunu, açığa vurmaktadır. Buna göre kemâlin sülûktan önce geldiğini, öyle ki müridin zamanını karanlık bir hücrede kelime-i tevhid zikriyle oruçlu geçirmesinin sülûkun sadece şartları olduğunu ifade etmektedir.[47]

Nesefî, üçüncü risâlede çilenin âdâbıyla ilgili hususlara ilişikin açıklamarda bulunurken kendisinin de çile çıkardığına işaretle, çiledeyken izlediği yeme-içme âdâbından bahsetmektedir.[48]

Nesefî, mezheplerin teşekkülü ve mezhepler arasındaki ihtilâflara dair geniş tespitlere yer verdiği "Fâtihatü'l- kitâb" bölümünde; mezhep çeşitliliğine bağlı olarak dinî konularda farklı anlayış ve tutumların kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmektedir. Zira aklın tutabileceği yol, yetmiş üç yoldan daha fazlasıdır. Nitekim "Körler ve Fil"[49] hikâyesinde filin neye benzediği hakkında ileri sürülen itirazlar, mezhepler arasındaki fikrî ihtilâflara işaret etmektedir.[50]

Müellifin adına Türkiye kütüphanelerinde çoğunun nüshaları tespit edilmiş *Keşfü's-sırât* adlı biri kendisine aidiyeti şüpeli olmak üzere, T*enzîl, Maksad-ı Aksâ, Beyânü't-Tenzîl*[51], *Keşfü'l-Hakâyık*[52], *Menâzilü's-sâ'irîn, el-Mebde ve'l-Meâd*[53], *Kitâbü'l-İnsâni'l-kâmil* toplam sekiz eser kayıtlıdır.[54]

Buraya kadar müellifi çalışma konumuz olan *Keşfü'l-Hakâyık* adlı eseri üzerinden değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde, Nesefî'nin *Keşfü'l-Hakâyık* adlı Farsça eseri üzerinde durulacaktır.

KEŞFÜ'L HAKÂYIK

Eserin Adı:

Esere ait Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu'nda 002018 numarayla kayıtlı nüshanın 1a varağında "Kitâb-ı Keşfü'l-Hakâyık" kaydı düşülmüştür. Aynı nüshanın 2b varağında bizzat müellif esere "Keşfü'l-Hakâyık" adı verdiğini belirtmektedir. Müellifin bu eserine işaret eden *Mecâlisü'l-uşşâk*'ta da "Keşfü'l-Hakâyık" adı kaydedilmiştir.[55]

Eserin Telif Sebebi:

---

[47] *Keşfü'l-Hakâyık*, 107b-108a vr.
[48] *Keşfü'l-Hakâyık*, 115a-115b vr.
[49] İlgili hikâye, Mevlânâ'nın Mesnevî-i Maʿnevî 'sinde "Filin şekli ve niteliği konusundaki görüş ayrılığı" adıyla geçmektedir. Bk. *Mesnevî-i Maʿnevî*, çev. Derya Örs, Hicabi Kırlangıç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/350-351.
[50] *Keşfü'l-Hakâyık*, 20a-21a vr.
[51] İlgili eser Keşfü'l-Hakâyık'ın özeti mahiyetindedir.
[52] Bu eser tarafımızca tercümesiyle birlikte yayına hazırlamaktadır.
[53] Oldukça hacimli olan bu eser için Nesefî,"Zübdetû'l-Hakâyık" adıyla bir özet yzmıştır. Eser için bk. Azîz Nesefî, *Hakîkatlerin Özü (Zübdetü'l- Hakâik)*, haz. M. Murat Tamar, (İstanbul, İnsan Yayınları, 1997).
[54] Azîz Nesefî'nin eserleri için ayrıca bk. İbrahim Düzen, *Aziz Nesefî'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 31-55.
[55] Hüseyin Baykara, *Mecâlisü'l-uşşâk*, 96a vr.

Müellif, bu eseri kaleme almış olmasının sebebine ilişkin kitabın mukaddimesinde geniş bir bilgi vermektedir. Özetle: Bir gurup derviş; *vücut, rab, Allah, halk, emr, mülk, melekût, melek, şeytan, insan, Âdem, nebî, sâlik, sülûk, şirk, teveccüh, küfür, iman, taat, mâsiyet, mebde, meâd, cennet, cehennem, hayat, memat, dünya, âhiret, Kadir gecesi, kıyamet günü, arz ve semâ, tebdîl-i arz, tayy-ı semâ, sâhib-i şerîat, kâim-i kıyâmet, hatm-i nübüvvet, hatm-i velâyet* ve benzeri konuları ihtiva eden çok sayıda eser olmasına rağmen beklentilerini karşılamadıkları gerekçesiyle, Nesefî'den bu konularda bir eser telif etmesini ister. Bu sayede Nesefî şifâ olanı söyleyip kafî geleni açıklamakla hem sâliklere icâzet vermiş hem de kendisinden de bir yâdigâr bırakmış olacaktır. Bunun için önce şeriat ehlinin (kelâmcıların), sonra hikmet ehlinin (filozofların) ve en son da vahdet ehlinin (vahdet-i vücûdcu sûfîlerin) fikirlerine açıklık getirmesi gerekmektedir. Zira Nesefî, dervişler nezdinde bu üç taifenin usûl ve esasları hakkında mâlûmat sahibi olmakla, böylesi bir eseri kaleme alacak yetkinliğe sahiptir. Ancak bu iş için her üç taifenin sözünü taassupsuz, takiyesiz, yani ne fazla ne noksan olmaksızın beyân etmiş olması gerekir. Bu sayede enbiyâ ve evliyânın lafzlarındaki gizli mâna ve mefhumlar açıklığa kavuşturulmuş olacaktır. Kendisinden istenen bir diğer şey ise Hz. Peygamber'in ümmetinde kaç çeşit mezhep olduğu, mezhep ayrılıklarının nasıl ortaya çıktığı, aralarındaki temel ihtilâfın ne olduğu, mezheb-i müstakimin bunlardan hangisi olduğu gibi konulara dair açıklamalarda bulunmasıdır. Nesefî de dervişlerin kendisinden talep ettikleri hizmeti yerin getirmeyi kabul eder.[56]

Eserin Yazımında İzlenen Yol:

Müellif, dervişlerin kendisinden talep ettikleri konularda yazımına başladığı eserde kendi görüşlerine yer vermekten kaçındığını, bunun sebebini ve izlediği yolu şu sözlerle izah etmektedir:

"... درخواست درویشان بود در هر رساله اول سخن [اهل] شریعت باز سخن اهل حکمت باز سخن اهل وحدت بیان کردم اما آن چه اعتقاد این درویش است و اختیار این بی‌چاره است در این کتاب نیاوردم جهت آن که هر آدمیی که باشد همه چیزها بداند و نه هرچه آدمی بداند بتواند گفت و نه هرچه آدمی بتواند گفت بتواند نوشت..."[57]

[…Bil ki dervişlerin istediği gibi her risâlede; önce şeriat ehlinin sözünü, yine hikmet ehlinin sözünü, sonra da vahdet ehlinin sözünü açıkladım. Ancak, bu dervişin itikadı ve bu âcizin ihtiyatı olan şeye bu kitapta yer vermedim. Şu açıdan: Her insan tüm her şeyi bilse dahi yine de bildiği her şeyi konuşamaz ve konuştuğu her şeyi yazamaz…]

Nesefî'nin eserde kendi görüşlerine yer vemekten itina etmiş olması, dikkat çekmektedir. Ridgeon göre Nesefî'den sonra bile Mısır'da Arabî'nin kitaplarının yasaklanlanıp Arabî ekolünün savunucularının idam edilmesi gibi benzeri uygulamalara rastlanması, Nesefî'nin bu tutumu için kendi döneminin çalkantılı koşulları göz önüne alındığında şaşırtıcı sayılmaz.[58]

Eserin Yazım Süresi ve Tarihi:

---

[56] *Keşfü'l-Hakâyık*, 1b-3a vr.
[57] *Keşfü'l-Hakâyık*, 6a vr.
[58] Lloyd V. J. Ridgeon, *Nothing But The Truth: The Sufi Testament of 'Azîz Nasafi*, 20.

Müellif, eserin mukaddimesinde "Keşfü'l-Hakâyık"ı Buhara'da h.671/1273 senesinde yazmaya başladığına, ancak dönemin siyasî olayları yüzünden h.680/1281senesinde tamamlandığına işaret etmektedir.[59]

Çalışmada Esere Ait İstifade Edilmiş Nüshalar:

Yapılan kütüphane ve katalog taramalarında Azîz Nesefî'nin *Keşfül'l-Hakâyık* adlı Farsça eserinin Türkiye yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda nüshası tespit edilmiştir. Biz çalışmamızda bu nüshalar arasında belirlemiş olduğumuz beş nüshayı dikkate aldık.

İbrahim Düzen'in çalışmasında işaret ettiği gibi bu eser, Ahmed Mehdevî-yi Dâmeğânî tarafından İran'da neşredilmiştir.[60] Ancak Düzen'in dikkat çektiği üzere Dâmeğânî'nin Türkiye'deki bu esere ait nüshaları görmediği[61] yönündeki tespiti, çalışmamızda tenkidi yapılan nüshalarla bu neşri mukayese ettimizde, kesinlik derecesine yakın kabul edilebilir.

Çalışmada istifade edilen Ayasofya Kütüphanesi'ndeki Keşfü'l-Hakâyık nüshaları:

Carullah Efendi Nüshası: 001087 (67 vr.)/001088 (162 vr.); Reşid Efendi Nüshası: 001295 (176vr.); Ayasofya Nüshası 002018 (196 vr.)[62].

Eserin Türü:

Çalışmamıza konu olan "Keşfü'l-Hakâyık" fihrist sıralamasına göre ansiklopedik[63] türde bir eserdir. Eserin 1b-10a varakları arasındaki mukaddimesinin 5a-5b varaklarında fihrist sıralaması şu şekildedir:

Fâtihatü'l-kitâb: Hz. Muhammed Sallâllahu aleyhi ve sellem'in ümmetinde kaç çeşit mezhebin olduğu, mezhepler arasındaki görüş farklılıklarının nasıl ortaya çıktığı, ihtilâfın temelini neyin teşkil ettiği ve mezheb-i müstakîmin bunlardan hangisi olduğu gibi ilgili bazı hususların beyanı hakkında.

Birinci Risâle: Vücut ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında.

İkinci Risâle: İnsan ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında.

Üçüncü Risâle: Sülûk ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında.

Dördüncü Risâle: Tevhid ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında.

Beşinci Risâle: İnsanın meâdı ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında.

Altıncı Risâle: Dünya, âhiret, Kadir gecesi, kıyamet günü, hayat ve memat gibi ilgili bazı hususların beyanı hakkında.

---

[59] *Keşfü'l-Hakâyık,* 3a vr.

[60] İlgili çalışma için bk. Azîz Nesefî, *Keşfü'l-Hakâyık,* nşr. Ahmed Mehdevî-i Dâmegânî, (Tahran:1359/1980).

[61] İbrahim Düzen, *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan,* 38-39.

[62] Bu nüsha, tenkidli metin oluşturulurken esas alınan nüsha olup diğer nüshalarla karşılaştırıldı. Müstakil bir çalışmada esere ait nüshalar ayrıca değerlendirilecektir.

[63] Tafsilatlı bilgi için bk. Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/217-227.

Yedinci Risâle: Yedi felek ve yeryüzünün şeklinin nasıl olduğu, yerin tebdilinin ve göğün katının ne olduğu, mahşer ve Arafat yerinin nasıl olduğu, hac ziyaretinin nelerden ibaret ve kaç çeşit olduğu gibi ilgili bazı hususların beyanı hakkında.

Sekizinci Risâle: Allah'ın kitabı ve kelâmının beyanı hakkında; Kur'ân ve Furkân beyanı hakkında.

Dokuzuncu Risâle: İslâm'ın, imanın, ihsanın ve hakikatinin beyanı hakkında; namazın, orucun, zekâtın hakikatinin ne olduğu, kimin için, nasıl, ne zaman yerine getirildiğinin beyanı hakkında.

Onuncu Risâle: Kâimü'l-kıyâme (kıyametin imamı) beyanı hakkında; dinlerin ve şeriat hükümlerinin kaç tane olduğu, şeriatın neshinin ne ve nasıl olduğu beyanı hakkında.

Hâtimetü'l-kitâb: Hâtem-i nübüvvet ve hâtem-i velâyetin ne olduğunun beyanı hakkında.

Müellif, eserin mukaddime bölümünde fihrist sıralamasını bu şekilde sıralamış olsa da çalışmamıza ait nüshalarda yedinci risâleden sonrası mevcut değildir.

Eserin Dili ve Üslûbu:

Açık ve sade bir dille Farsça kaleme alınan bu eserde, Arapça terim ve ıstılahlara da rastlamak mümkündür. Nesefî, ilgili konulara ilişkin nakilde bulunduğu görüşleri, âyet ve hadislerle desteklemeye çalışmıştır. Müellif eserde ele aldığı dinî, tasavvufî ve felsefî konularda sırasıyla; kelâmcılara, filozoflara, vahdet-i vücûdcu sûfîlere ait olmak üzere üç farklı görüşü, mümkün olduğunca sade bir şekilde ifade etme yolunu seçmiştir. Genel itibariyle müellifin bu eseri, sade nesir[64] özelliği göstermektedir. Bu yönüyle eseri, dönemin nesir üslubûnu yansıtan eserler arasında değerlendirmek mümkündür.

Eserin dili, yer yer uzun cümlelerle ağırlaşsa da müellifin sade ve açıklayıcı tarzda kendine has bir üslûbu vardır. Müellif, bölüm sonlarında "söz uzun olmasın, maksattan geri kalmayalım"; "söz uzadı, maksattan geri kaldık" gibi tekrarlarla, eserin bütününde özlü ifade tarzını devam ettirmeye gayret gösterir.

Nesefî, dile ehemmiyet göstermeksizin sözün doğru mânasının ne olduğunu anlamaya çalışan bazı kimseleri eleştirmektedir. Zira bu zayıf kimseler ağızlarından çıkan ihtiyatsız sözlerle, kendilerini müşkül duruma düşürebilirler. Öyleyse onların tedbiri, dile yeterince ehemmiyet göstermek olmalıdır. Böylece müellif, dil konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır:

"... بعضی از مبتدیان و ضعیفان باشند که چون آغاز آن شود که سخن فهم کردن گیرند زبان نگاه نتوانند داشت و بی‌اختیار ایشان از ایشان سخن‌ها در وجود آید و به این سبب از عوام به ایشان ملامت و زحمت بسیار رسد پس تدبیر ایشان آن است که زبان نگه دارند..."[65]

Müellif, mukaddime bölümünün sonunda eseri; sade bir dille, remizli ifadeler kullanmadan ve özgün bir tarzda kaleme alacağını ifade etmiştir. Öyle ki

[64] Mehmet Kanar, "Nesir: Fars Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2007), 33/ 8-9.
[65] *Keşfü'l-Hakâyık*, 8b vr.

aktaracakları başkalarına ait sözler olsa da beyanın kendisine has olduğuna dikkat çekmektedir.

"...اما این بی‌چاره در این کتاب "کشفالحقاق" در معانی را بی‌صدف صورت خواهد آوردن و سخن مرموز در لباس نخواهد گفتن از جهت آن که این‌ها نه سخن من است سخن دیگران است که گفته می‌شود که هر کس چه گفته است اما کتاب "مقصد اقصی" خاص سخن این بی‌چاره است و سخن در وی من اوله الی آخره بر طریقهٔ سخن متقدمان است. هر چند می‌خواهم که سخن دراز نشود می‌شود از مقصود باز می‌مانم..."[66]

Eserde her bahis; "Ey Derviş", "Bil ki" ifadeleriyle başlamaktadır. Müellifin hitap üslûbunu kullanması, eserin öğretici yönünü göstermektedir. Bu yolla okuyucuya öğretici mesajlar verilir. Müellif, aktardığı bazı görüşleri destekleyecek ve aynı zamanda eserin muhtevasına zenginlik katacak Farsça şiirlere de yer vermektedir. Bunların arasında; Hâce Abdullah Ensârî, Senâî, Ömer Hayyâm, Nizâmî-yi Gencevî, Ferîdüddin-i Attâr, Efdalüddîn-i Kâşânî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sa'dî-yi Şîrâzî, gibi ileri gelen şahsiyetlere ait şiirler de vardır. Ancak genellikle bu şiirlerin sahibi kişilere yönelik doğrudan bir işaret yoktur. Örneğin; "İnsan ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında" başlıklı ikinci risâlede, bu hususta vahdet-i vücûdçu sûfîlerin görüşlerinin nakledildiği fasılda, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye doğrudan bir işaret olmadan Dîvân-ı Kebîr'den alıntı yapılan şu rubâî örneğinde olduğu gibi:

"ای نسخهٔ نامهٔ الهی که توئی

وی آینهٔ جمال شاهی که توئی

بیرون ز تو نیست هرچه در عالم هست

از خود بطلب هر آنچه خواهی که تویی"[67]

Eserin Muhtevası:

Keşfü'l-Hakâyık, bir mukaddime ve Fâtihatü'l-kitâb bölümü ile sırasıyla yedi risâleden müteşekkildir.

Giriş bölümü; 1b varağıyla başlayıp 10b varağıyla son bulur. Bu bölümde; eserin adı, telif sebebi, yazımında izlenen yol, yazım süresi ve tamamlanma tarihi gibi eserle ilgili bilgiler yer almaktadır.

Fâtihatü'l- kitâb; 10a varağıyla başlayıp 25a varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; Hz. Peygamber'in ümmetinde kaç mezhep olduğu ve bu mezhepler arasındaki ihtilâfların sebepleri hususunda Ebû Mansûr Mâtürîdî, Muhammed Gazzâlî ve Ebû Ca'fer Tûsî'nin görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır. Buna göre, yüz mezhep arasında asıl olan (*Mezheb-i tenâsüh, Mezheb-i hûlul, Mezheb-i ittihâd ve Mezheb-i vahdet*) dört mezhebe işaret edilmekte ve bu dört mezhebin dayandığı esaslar hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

Birinci Risâle; 25a varağıyla başlayıp 58b varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; vücudun ne olduğu ve mârifeti hakkında İbn Sînâ'nın görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır. Vücudun dört kısmının tarifi; suret ve madde, cisim ve şekilin tarifi; ehl-i şeriat, ehl-i hikmet, ehl-i tenâsüh ve ehl-i vahdet âlimlerinin görüşüne göre âlemin hangi yolla ortaya çıktığı; mevcûdatın tertibi; mevâlîdin

[66] *Keşfü'l-Hakâyık*, 9b vr.
[67] Mevlânâ, *Külliyyât-ı Şems yâ Dîvân-ı Kebîr*, nşr. Bedîüzzaman Fürûzanfer, (Tahran: Çâphâne-i Sipihr, 1336 hş.), 7/323; *Keşfü'l-Hakâyık*, 86a vr.

mertebeleri; melekût âleminin mertebeleri; melekler ve şeytanların tarifi hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

İkinci Risâle; 59a varağıyla başlayıp 101b varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; insan ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında ehl-i şeriat, ehl-i hikmet, ehl-i tenâsüh ve ehl-i vahdet görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır. İnsan ruhunun mebdei ve tarifi; insan vücudunun mebdei ve tarifi; insan için kemâlin tarifi; velâyet ve nübüvvet tarifi; insan bedeninde bulunan dört karışım (ahlât-ı erbaa), insan nefsinin tarifi, havâs (duyular) ve zâhir-bâtın havâs (iç-dış duyular), nefsin hâsiyeti; ilham ve vahiy tarifi; keramet ve mûcize tarifi; insanın hâsiyeti; insanın yaratılışındaki farklılıkların sebepleri hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

Üçüncü Risâle; 101b varağıyla başlayıp 127a varağıyla son bulur. Bu bölümde; ehl-i tasavvuf görüşüne göre sülûk ve ona taalluk eden şeyin ne olduğu; tasavvufun esas meseleleri; irâdet şartları; tasavvufî sülûkün şartları; sülûk âdâbı; çile ve çile çıkarmanın şartları; zikir ve zikir çekmenin âdâbı; vech, mârifet, müşahede, keşf, ayan, tecellî, vârid, hal ve makam gibi tasavvufî terimlerin tarifi; kurb ve bu'd, firak ve visâl, muhabbet ve aşk gibi tasavvufî terimlerin tarifi hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

Dördüncü Risâle; 127a varağıyla başlayıp 146b varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; tevhid ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında ehl-i şeriat ve ehl-i hikmet görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır. Vâcibü'l-vücûd beyanı; vahdetin beyanında ashab-ı nârın tarifi; vahdetin beyanında nurun tarifi ve ehl-i tasavvufun vahdeti hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

Beşinci Risâle; 146a varağıyla başlayıp 176a varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; insanın meâdı ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında ehl-i hikmet, ehl-i vahdet görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır. Cennet ve cehennem, cennet ve cehennem kapıları; melekler ve azap melekleri; kıyamet günü; cennetin ve cehennemin ırmakları; cennetteki tuba ağacı ve cehennemdeki zakkum ağacı; sevap ve günah; cennetteki hûriler; insanın meâdı ve ona taalluk eden şeyin ne olduğunun beyanı hakkında ehl-i tenâsühün ihtilâflı görüşleri hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir

Altıncı Risâle; 176a varağıyla başlayıp 183b varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; dünya, âhiret, kadir gecesi, kıyamet günü, hayat ve memat gibi hususların beyanı hakkında ehl-i şeriat, ehl-i hikmet, ehl-i tenâsüh, ehl-i vahdet görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır.

Yedinci Risâle; 183b varağıyla başlayıp 195a varağıyla son bulur. Bu bölümde müellif; yedi felek ve yeryüzünün şeklinin nasıl olduğu, yerin tebdilinin ve göğün katının ne olduğu, mahşer ve arafat yerinin nasıl olduğu, hac ziyaretinin nelerden ibâret ve kaç çeşit olduğu gibi ilgili bazı hususların beyanı hakkında ehl-i hikmet, ehl-i tenâsüh, ehl-i vahdet görüşlerinden nakillerde bulunmaktadır.

SONUÇ

Azîz Nesefî'nin türü bakımından ansiklopedik mahiyetteki *Kitâb-ı Keşfü'l-Hakâyık* adlı eseri; bir yönüyle müellifin hayatına ilişkin bazı bilgiler içermesi, diğer yönüyle ise XIII. asır tasavvuf tarihine ve kültürüne kaynaklık etmesi bakımından

oldukça önemli bir eserdir. Ayrıca çeşitli konularda farklı görüşlerden yapılan nakiller, eserin değerini ve önemini daha da arttırmaktadır. Müellif eserde ele aldığı dinî, tasavvufî ve felsefî konularda sırasıyla; kelâmcılara, filozoflara, vahdet-i vücûdcu sûfîlere ait olmak üzere üç farklı görüşü, mukayeseli bir yöntem izleyerek ele almıştır. Bu açıdan ilgili konu sahasında yapılacak müstakil çalışmalara eserin katkı sağlayacağı kanısındayız. Açık ve sade bir dille Farsça kaleme alınan bu eser, nesir türü olarak sade nesir özelliği göstermektedir. Bu yönüyle de eseri, XIII. asır nesir üslûbunu yansıtan eserler arasında değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Algar, Hamid. "Kübreviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedis*. 32/501. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Aykut, Ayhan. "Ansiklopedi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/217-227. İstanbul: TDV Yayınları,1991.

Baykara, Hüseyin. *Mecâlisü'l-uşşâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 4238, İstanbul.

Demirhan Erdemir, Ayşegül. "Ahlât-ı Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/24. İstanbul: TDV Yayınları,1989.

Düzen, İbrahim "Azîz Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/345. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Düzen, İbrahim: *Aziz Nesefi'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*. İstanbul: Furkan Yayınları, 2000.

Kahya, Esin. "Teşrîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/573-575. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kanar, Mehmet. "Nesir: Fars Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/ 8-9. İstanbul: TDV Yayınları,2007.

Mevlânâ. *Külliyyât-ı Şems yâ Dîvân-ı Kebîr*. nşr. Bedîüzzaman Fürûzanfer. 8 Cilt. Tahran: Çâphâne-i Sipihr, 1336 hş.

Mesnevî-i Maʿnevî. çev. Derya Örs - Hicabi Kırlangıç. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Nasr, Seyyid Hüseyin. "Nazarî İrfan, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2004), 1-25.

Nesefî, Azîz. *Hakîkatlerin Özü (Zübdetü'l- Hakâik)*. haz. M. Murat Tamar. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Nesefî, Azîz. *Keşfü'l*-Hakâyık, nşr. Ahmed Mehdevî-i Dâmegânî. Tahran: 1359/1980.

Nesefî, Azîz. *Keşfü'l-Hakâyık*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 002018, İstanbul.

Nesefî, Azîz. *Kitâbü'l-İnsâni'l-kâmil*. nşr. Marijan Molé. Tahran: 1403/1983.

Nesefî, Azîz. *Tenzîl: Tasavvufta Varlık Bilgi ve İnsan*. haz. Selami Şimşek. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.

Nesefî, Azizüddin. *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Öngören, Reşat. "Sa'deddîn-i Hammûye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/390. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Ridgeon, Lloyd V. J. *Nothing But The Truth: The Sufi Testament of 'Azîz Nasafî*. İngiltere: Leeds Üniversitesi, Modern Arapça Çalışmaları Bölümü, Doktora Tezi, 1996.

Safâ, Zebîhullah. *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*. Tahran: İntişârât-ı Firdevsî, 1349.

Şahin, Şeyda Ülkü. *Azîz Nesefî'nin (V.700/1300 [?]) Tasavvuf Anlayışında "Kendini Bilme" Yolları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Uludağ, Süleyman. "Âlem: Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/360. İstanbul: TDV Yayınları,1989.

Uludağ, Süleyman. "Avam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/105-106. İstanbul: TDV Yayınları,1991.

Yıldırım, Kübra. *Azîz Nesefî'ye Ait Maksad-ı Aksâ İsimli Eserin Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Extended Abstract

The idea of unity of existence, systematized by İbnü'l-Arabî (d. 638/1240), was adopted by most mystics in the XIII century Islamic geography and many works were produced as a result of the tendency shown towards this idea. After Ibn al-Arabi, the followers of this school contributed to the development of Nazari Sufism by spreading the Arab teachings to different countries such as the Arab countries, Ottoman Turkiye, the Muslim regions of India, South Asia, China and Iran. In this sense, Iran is accepted as one of the leading centers where the theoretical mysticism, which was formed on the axis of the main idea of unity of existence, began to develop. This includes the most important representative of Ibn al-Arabi, Sadreddin Konavi (d. 673/1274) and the close relations that those around them have established with the Iranian culture, making this the primary reason why Iran was the lead. As a matter of fact, Konevi with his Persian treatise *Tebsıratü'l-mübtedi and tezkiretü'l-müntehî*, which he wrote on the subject of knowledge and guardianship besides his Arabic works; Konevi's student and sufi poet Fahreddin-i Irâkî (d. 688/1289) with his famous work called *Lema'at* and prominent names such as Sa'deddin-i Hammûye (d. 671/1272-?), one of the first representatives of Ibn al-Arabi's mystical and intellectual movement, and his student Aziz Nesefi who wrote Persian works, can be considered as a natural consequence of this situation.

Aziz Nesefî (d. 700/1300 [?]), one of the leading mystic figures of the relevant century, with a Sufi understanding that follows the line of unity of existence, is a versatile scholar besides studying medicine and working as a physician. In terms of reflecting the Sufi culture of the period, a total of eight works registered in his name are quite important. Nesefi wrote all these works in Persian. Among Nesefî's works on mysticism, philosophy and theology, his encyclopedic work called *Keşfü'l-Hakâyık* consists of ten chapters including the sections titled "Fâtihatü'l-kitâb" and "Hâtimetü'l-kitâb". Although the author started to write his work in Bukhara in 671 (1273), he was able to complete it at a later date due to the negative impact of the political events of the period. Like other works of Nesefi, there are various Persian written copies of this work that have survived to the present day. In our study, in which several of these copies identified in Turkish manuscript libraries were introduced, the copy registered with the number 002018 in the Hagia Sophia Department of the Suleymaniye Library was used. The study, which aims to introduce this important work in terms of being a source for the history and culture of mysticism in the XIII century, consists of two parts. In the first part; the author's life, scientific direction and his own opinions on some issues were emphasized; and in the second part, introductory information about *Kitâb-ı Keşfü'l-Hakâyık* was given and the work was evaluated in terms of language-style and content.

Aziz Nesefî's encyclopedic book Kitâb-ı Keşfü'l-Hakâyık; it contains some information about the life of the author. On the other hand, it is a very important work in terms of being a source for the history and culture of XIII century Sufism. In addition the transplants made from different opinions on various issues further increase the value and importance of the work. The author deals with the religious, mystical and philosophical issues, respectively; He investigates three different views, which belong to theologians, philosophers, and Sufis of unity, by following a comparative method. In this respect, we believe that the work will contribute to the independent studies that will be carried out in the relevant subject area. This work,

written in Persian with a clear and simple language, shows the characteristics of simple prose as a prose genre. In this respect, it is possible to evaluate the work among the scholarship reflecting the prose style of the XIII century.